

Ю.Ю. Кіндзерська

Тернопільський державний педагогічний університет
ім. В.Гнатюка

ОБРАЗ ГЕРОЯ ЯК ЕЛЕМЕНТ ІДЕОЛОГІЧНОЇ ПРОПАГАНДИ У ХХ СТОЛІТТІ

Образ героя належить до найкардинальніших образів у літературі, адже ще від фольклорних часів художнє слово постійно поділяє людей на героїв та не-героїв, роблячи перших еталоном людської поведінки. Класична героїчна модель передбачає наявність певних складових образу, як то героїчний вчинок, героїчні чесноти, спрямування на досягнення мети, адресування вчинку історії, присутність ворога, що його необхідно здолати, наявність оповіді про героя та його вчинок, керованість моральними цінностями, які культивуються в суспільстві. Зображення смерті героя сприяє цілісності та викінченості образу й складає необхідний елемент класичної моделі. Як зазначає Ж.Бодріяр, після своєї смерті герой “циркулює надалі як символічний матеріал для інтеграції групи” [3, 333]. Саме функція героїчного образу, яка полягає в сприянні консолідації групи та забезпеченні взірця відданого служіння ідеї, відіграла визначальну роль у посиленій експлуатації образу героя в тоталітарних ідеологіях. Якщо проблема героя в літературі та історії досліджувалась досить активно, питання “тоталітарного героїзму” (Ц.Тодоров) залишалось поза увагою або ж досліджувалось у певних ідеологічних рамках.

Упродовж останнього десятиліття проблема зловживання та викривлення в трактуванні старих і створенні нових героїчних образів фашистською, нацистською та радянською ідеологіями починає викликати інтерес літературознавців, підтвердженням чого слугують праці Ц.Тодорова “Обличчям до екстремі” та У.Еко “П’ять есе на теми етики”, які стануть методологічною базою нашого дослідження.

У.Еко вважає, що герой належить до архетипів ур-фашизму, тобто Вічного фашизму, присутнього в щоденному житті будь-якого суспільства і прагнучого вирватись на волю. Тією чи іншою мірою, основні риси ур-фашизму проявляються в будь-якому суспільстві з обмеженою свободою особистості. Тези, виголошені даною ідеологією, такі як життя заради боротьби, перманентна війна, культ дії та культ смерті, природно подавалися через призму тотальної героїзації мистецтва та літератури, які стають однією з гілок пропаганди.

Тодоров розглядає тоталітарний героїзм у контексті досліджень явищ героїзму та щоденного буття в екстремальних умовах фашистських та радянських концентраційних таборів. Вчений обстоє думку про те, що зло ХХ століття, яке полягало у відмові людині в людськості, неможливо подолати за рахунок традиційного героїзму, йому можна протистояти лише поверненням до людських щоденних чеснот – гідності, піклування, інтелектуальної праці.

Питання про диктат культу героя в радянській літературі періоду сталінізму досліджували Т.М.Заморій, у чіх працях підкреслюється присутність “спекулятивних нашарувань навколо поняття героїчного в роки культу

особистості та в період застою”, які сучасна література намагається подолати [5, 186], та А.А.Нуйкін, який зосереджується на проблемі ідеального героя в літературі соцреалізму. Наведені праці свідчать про те, що, починаючи з 90-х років, інтерес до проблеми героя в літературі не вщух, а лише починає виявлятися та набирати нових етичних і літературознавчих вимірів. Тим не менш, дана проблема потребує подальшого дослідження й певного узагальнення, тому що питання про зв'язок тоталітарних ідеологій із культом героя висвітлено спорадично й неповно. У сучасних дослідженнях літератури взагалі та мистецтва соцреалізму зокрема склалася парадоксальна ситуація: майже кожне з них торкається питання героїзму як невід'ємної складової даного напрямку, але рідко коли дана проблема стає в них центральною. Нашою статтею ми намагаємося частково заповнити цю лакуну й дослідити роль героїчного культу у функціонуванні тоталітарних режимів і їх ідеологій, а також визначити функцію літератури та літературознавства у формуванні героїчної іконографії ідеології. Це питання виявляється пов'язаним з актуальними проблемами сучасного літературознавства, зокрема з питаннями взаємодії інститутів влади з літературою, взаємобуття історичної пам'яті й нового досвіду як соціального, так і мистецького, і дослідження категорії героїчного, яка, попри вже величезний масив досліджень, виявляє свою відкритість і великий потенціал для трансформацій.

Про типологічну спорідненість трьох варіантів тоталітарних ідеологій першої половини ХХ століття написано багато. Досить лиш назвати імена Ц.Тодорова, У.Еко, Г.Аренд, К.Г.Юнга, Б.Беттельгейма, які займалися даною проблемою. Як одна з їх типологічних рис виділяється так званий “тоталітарний героїзм”, культивований у різних сферах суспільного життя. Хорошим засновком для цього стала кризова ситуація, нестабільність та безумство соціальної дійсності. Як показав К.Г.Юнг, ситуація національного приниження, коли вся нація страждає комплексом неповноцінності, відкрила шлях ілюзіям та міфам, в який персоніфікується *Тінь* (несвідоме, негативні інстинкти) цілої нації [16, 53 – 64]. Подібної думки про взаємозв'язок між соціальною кризою та виникненням різноманітних політичних міфів дотримується ряд інших дослідників (С.Московічі, Д.Лукач, Е.Канетті). Важливе значення для звеличення героя мав той факт, що звернення до образу героя, особливо у ХХ столітті, було притаманне саме масовій культурі, яка тяжіє до створення певних ілюзій, а будь-яка ідеологія, особливо тоталітарна, зацікавлена в підкоренні маси, а не окремих людей.

“Тоталітарний героїзм” увібрав у себе найяскравіші риси тоталітаризму й виступив його квінтесенцією. Вшановування героя трансформується в культ харизматичного вождя, який вінчає розгалужену героїчну ієрархію суспільства. На думку французького соціального психолога С.Московічі, саме вожді перебирають на себе основні героїчні чесноти. Сміливість, мужність, відданість ідеалу сприяють формуванню культу сили й важать для вождя більше, аніж, наприклад, інтелект, який розхолоджує [8, 164-167]. Вожді – завжди фанатики, запаморочені ідеєю фікс, заради якої вони жертвують всім, чим дорожить звичайна людина. Ідея вождя — “не лише засіб, інструмент амбіцій, котрим він користується на свій лад. Вона є переконанням, яке беззастережно нав'яне ходом Історії або Божим велінням. Будь-яка його дія націлена на досягнення триумфу — доктрини, релігії, нації – будь-якою ціною. Інші люди, від першого до останнього, підкоряються йому й виконують свій обов'язок, підпорядковуючись йому” [8,164]. Не останнє місце займає у звеличенні вождя елемент

наративу, оповіді про вождя. Достатньо лиш пригадати епітети та порівняння, якими нагороджували “вождя всіх народів” Й.Сталіна за часи культу особи та численні ідеалізовані біографії В.Леніна. Аналогічні процеси відбувалися й у фашистській Італії та нацистській Німеччині. Хоча кожна країна мала й певні свої особливості. Власне в тотальній героїзації суспільства й мистецтва ми спостерігаємо певне відродження героїки римського зразка, який був невіддільний від воєнних успіхів, й цезарі епохи занепаду Риму не лише проходили етап воєнного триумфу, але й отримували автоматично титул “божественного Августа”, а то й, як Калігула, просто проголошували себе богами.

“Нібелунгів кітч”, що заповнив Німеччину у 30-40-х роках, сприяв звеличенню А.Гітлера, вміло спекулюючого класичними героїчними моделями. У своєму маніфесті “Майн Камф” він акцентує увагу на героїчній історії німецького народу, героїзмі нації, а слова “герой”, “героїзм”, “героїчний” виявляються одними з найживаніших. На ґрунті соціального невдоволення й агресії звернення до архетипних образів німецької культури принесло свої плоди у вигляді всенаціональної відданості ідеологічним догмам. Ц.Тодоров наводить приклад спекуляції складовими героїчного образу в промові Гітлера в Познані, де в портреті ідеального есесівця перелічено всі основні героїчні чесноти, і це, на думку вченого, лише сприяло тому, що есесівці відчували себе “спадкоємцями героїчної традиції” [12, 281].

Пропаганда героїзму процвітала в Італії за часів Муссоліні. Наприклад, Габріелле д’Аннунціо, у творах якого пафосно оспівувався аморалізм, ніцшеанський культ сильної особистості (“Насолода” (1889), “Діви скал” (1895), “Корабель” (1908)), навіть присвоїли титул Віщого співця “за націоналізм і звеличення героїства” [15, 62]. Відповідно пропаганда героїчного самозречення на славу Муссоліні процвітала навіть у школах. Однак у порівнянні з німецьким та радянським диктатом ідеології в мистецтві, італійський фашизм відрізнявся певним лібералізмом. Як пише У.Еко, “італійський фашизм не знав свого Жданова” [15, 62], і цей факт сприяв розвитку незаідеологізованого мистецтва.

Тодоров та Еко зазначають суттєві розбіжності між класичним героєм та тоталітарним героєм. Еко підкреслює, що в ур-фашистській ідеології героїзм втрачає статус надзвичайного та рідкісного явища, яким він вважався в міфах і давніх епосах, а навпаки перетворюється в норму поведінки лояльного громадянина. Характерною рисою стає безпосередній зв’язок героя з культом смерті: “Герой ур-фашизму жадає смерті, йому несила чекати смерті”, але частіше він стає причиною смерті чужої, а не своєї [15, 75].

Тодоров вказує на те, що в радянській та нацистській ідеологіях культивувалася тенденція до героїзації представників каральних органів, які борються не з зовнішніми ворогами свого народу, а шукають і знаходять ворогів у власному суспільстві, фактично воюючи проти власного народу. Контраст між пропагованими ідеалами та соціальною дійсністю, підміна обов’язку жадобою влади, що веде до надмірних зловживань, логічний обман, який видає репресії всередині країни за захист Батьківщини, призводить до перетворення героя в тоталітарній країні на симулякр. За висловом Тодорова, “культивований тут псевдогероїзм має омонімічний зв’язок із героїзмом: дві однакові форми з різним значенням” [12, 283].

Офіціоз вимагав – переважно у формах масової культури – штучної педалізації самозречення в ім’я народу й партії; при цьому еклектично

змішувалися фольклорні архетипи, рефлексії християнської життійної літератури й неокласицистська спадщина. Це стосується як фашистської, так і радянської ідеологічної пропаганди. Зокрема, радянська лексикологія, будучи органічною складовою цієї пропаганди, акцентувала, що подвиг – це готовність на самопожертву в ім'я класу, народу [13, 8; 14, 112; 10, 56 – 58]. Підкреслювалася особлива виховна функція героя та його подвигу, які повинні слугувати прикладом для наслідування; інші концепції героя та героїчного трактувалися як реакційні.

Якщо фашистська та націоналістична ідеології спиралися на героїчні образи, створені попередньою культурою, то в Радянському Союзі активно творився новий соцреалістичний тип героя. Цьому сприяли основні тематичні та змістовні принципи, серед яких, як відзначає Ю.Попов, “присуття безперечна тематична градація, явна перевага надається зображенню подій державного значення, виробничій тематиці; особисте життя, інтимні психологічні проблеми лише відтіняють важливість громадських, обов'язок незмінно бере верх над почуттям, характери персонажів однорівнірні й часто є рупорами авторських ідей, особливе й обов'язкове місце у творі займає позитивний герой” [6, 539].

У цілому, радянське літературознавство та естетика всіляко підносили нівелювання індивідуальності героя, його самоприниження перед народною масою, його підлеглість колективній волі (заввичай – “партійній”) – достатньо пригадати нищівну критику першої редакції “Молодої гвардії” О.Фадєєва, в якій автор, захоплений живим матеріалом, не віддав належної уваги керівній ролі “старших товаришів”. Цьому надавали етичний дискурс, який визначав аксіологію ситуації, під тотальну героїзацію літератури підводили певну теоретичну базу, підносячи новий тип героя, та героїки як атрибутивних ознак мистецтва соцреалізму. Теза про те, що “стиль радянського мистецтва визначається саме творами монументального, героїчного плану” [4, 17], виявляється єдиною універсально правильною для цензурного диктату ідеологією. Б.Буряк підкреслював, що “заземлений” на власному мікрокосмі персонаж не може представляти суспільство, тоді як справжня “художність – це завжди проблемність і масштабність”, несумісна з “заземленістю” [4, 20]. Крайність у трактуванні героїчного проявилася в тенденції до ідеалізації будь-яких вчинків позитивного героя, так званої “героїзації буднів” пересічної радянської людини [7, 172]. Більше того, радянське літературознавство схильне було нівелювати межі понять “герой”, “позитивний герой” та “головна дійова особа” в літературі соцреалізму. Так, Б.Мейлах пише, що “головним героєм сучасної літератури є позитивний герой наших днів” [7, 172].

Основною змістовою характеристикою поняття часто виступає належність до певної ідеології, яка визначала світоглядні позиції. Білий О.В. вважає, що істотною рисою позитивного героя літератури соцреалізму є те, що він обов'язково виступає “як носій марксистсько-ленінського світогляду, як виразник найпрогресивніших тенденцій в історичному русі людського суспільства” [2, 94]. Не дивно, що таке спрощення викликало протест у молодих літераторів, тому що прагнення радянських митців до рафіновано піднесених героїчних образів суперечать психологічній заглибленості. Крім того, як зазначає А.А.Нуйкін, неможливо виділити й універсальні ознаки героя, які б були дійсними в будь-який час та за будь-яких умов, тому що дане поняття прямо залежить від наявної історично-соціальної ситуації [9, 82].

Правда, існувала ще одна тенденція, спрямована на збереження особливого статусу поняття “герой” в літературознавстві. Зокрема це вилилося в критику практики позначення цим терміном головної дійової особи художнього твору. Авторитетність основного значення поняття часто стає підґрунтям для сумніву в коректності широкого застосування поняття “герой” як “літературний персонаж”. Наприклад, Л.Тимофєєв вважав за потрібне зберегти той статус героя, що був притаманний раннім етапам розвитку поняття герой у статті “позитивний герой”, під яким він розуміє носія естетичних ідеалів автора [11, 112]. Такої ж думки дотримується О.М.Бандура, яка пише, що героєм здебільшого називають позитивного персонажа [1, 53]. Але дана тенденція не суперечить загальному спрямуванню літератури соцреалізму на змалювання лише позитивних героїв як основних.

Радянське літературознавство напружувало величезний масив літератури, в якій проблема героїчного розглядалася в різноманітних ракурсах, у різні історичні періоди та на різному літературному матеріалі. Актуальність даного питання загострювалась через дискусії, які періодично розгорталися на шпальтах центральних газет та журналів і були викликані суперечністю між прагненням письменників подолати “залакований” стереотип героя соцреалізму, тенденцією до зображення негероїчних або й дегероїзованих персонажів та стурбованістю критики через відсутність чи недостатню масштабність ідеального героя. Одночасно повністю вичерпався образ героя, що виражав ідеал “простого трудового життя” — він уже не міг стримати ентропійні процеси в суспільному та культурному житті країни.

Безумовно, серйозні вчені не збивалися на такий рівень і збагатили світову науку оригінальними концепціями. Достатньо згадати розробку даної тематики М.Бахтіним, О.Фрейденом, Л.Гумільовим, для досліджень яких характерною була відмова від ідеологічної заангажованості, від розуміння героя як носія найвищих моральних цінностей чи підміна поняття “герой” поняттям “ідеал”. Проте традиція трактувати героїзм як акт самопожертви в ім'я народу, класу та ідеалізувати героїчний вчинок залишається й донині, хоча з'являються спроби подолати цю однобічність. Як приклад можна навести “Лексикон загального та порівняльного літературознавства”, де в статті, що подає термінологічне визначення поняття “герой”, С.Д.Абрамович включає й тим самим легітиміє його архетипне тлумачення чи розглядає поняття “культурний герой” [6, 118-119].

Підсумовуючи все сказане, необхідно зазначити, що героїчний образ виступав одним із основних функторів пропагандистської функції тоталітарних ідеологій ХХ століття. Зокрема, його експлуатація сприяла встановленню репресивного режиму, культу вождя та слугувала виправданням практики відповідного режиму. Виявляються різючі відхилення як від соціальної практики, так і від класичних героїчних взірців (перетворення героїзму на масове явище, героїзація вождя, який вінчас розгалужену героїчну ієрархію тоталітарного суспільства, виведення як героїв представників каральних органів). У радянській естетиці та літературознавстві штучній героїзації надавався відповідний теоретичний базис, в якому основний акцент ставився на відповідності ідеологічним догмам. Існувала тенденція до розмивання термінологічних меж понять “герой”, “ідеальний герой”, “головна дійова особа”, “позитивний герой”, що безумовно збіднювало інтерпретаційний горизонт та

звужувало рамки творчого процесу. Позбавлення фантомів заідеологізованого підходу до дослідження теоретичних проблем у літературознавстві, зокрема такої кардинальної категорії, як герой та героїчне, дозволяє по-новому підійти до розуміння того, що ж насправді виражає категорія героїчного в літературі, особливо, в літературі сучасній, посттоталітарній. Відкривається широке поле для досліджень сучасного розуміння героїчного та розширюється обрій для інтерпретації цієї категорії в сучасних мистецьких напрямках і у творчості окремих авторів.

1. *Бандура О.М.* Теорія літератури: Посібник для вчителів. — К.: Радянська школа, 1969. — 287 с.
2. *Білий О.В.* Літературний герой у контексті історії. - К.: Наукова думка, 1980. - 120с.
3. *Бодрийяр Ж.* Символический обмен и смерть. — М.: "Добросвет", 2000. — 387 с.
4. *Буряк Б.* Художній ідеал і характер. — К.: Дніпро, 1967. — 327с.
5. *Заморий Т.П.* В поисках героя современника. Героическое начало в современной прозе / АН УРСР. Ин-т лит. им. Т. Г.Шевченко; Отв. ред. Н.Е.Крутикова. — К.: Наукова думка, 1990. — 188 с.
6. Лексикон загального та порівняльного літературознавства. — Чернівці: Золоті литаври, 2001. — С. 118 – 119.
7. *Мейлах Б.* Вопросы литературы и эстетики: Сб. статей. — Л.: Советский писатель, 1958. — 532 с.
8. *Московичи С.* Век толп. Исторический трактат по психологии масс. — М.: Центр психологии и психотерапии, 1996. — 478 с.
9. *Нуйкин А.А.* На том стою!...: Нравственные ориентиры в сегодняшней литературе. — М.: Сов писатель, 1991. — 352 с.
10. Словарь по этике / Под ред. А.А.Гусейнова и И.С.Кона. — 6-е изд. — М.: Политиздат, 1989. — 447 с.
11. *Тимофеев Л.И., Тураев С.В.* Краткий словарь литературоведческий терминов: Кн. для учащихся / Ред.-сост. Л.И.Тимофеев, С.В.Тураев. — 2-е изд., дораб. — М.: Просвещение, 1985. — 208 с.
12. *Тодоров Ц.* Обличчям до екстремі. — Львів: "Літопис", Центр гуманітарних досліджень Львівського держуніверситету ім. І.Франка, 2000. — 416 с.
13. Українська радянська енциклопедія: В 16-ти т. - Т.3 / Під ред. М.П.Бажана. — К.: Академія наук УРСР, 1960. — 576 с.
14. Философский энциклопедический словарь./ Гл.ред.: Л.Ф.Ильчев, П.Н.Федосеев, С.М.Ковалев, В.Г.Панов – М.: Сов. энциклопедия, 1983. – 840 с.
15. *Эко У.* Пять эссе на темы этики. — СПб.: Симпозиум, 2000. — 160 с.
16. *Юнг К.* Избранное. – Мн.: Попурри, 1998. – 448 с.

Summary

The article deals with the cultivation of the hero in the totalitarian ideologies in the XXth century. Essential features of the totalitarian variant of the hero figure, its functions and relation to the classical heroic model are defined. The author analyses the reception of the notion "hero" in the Soviet literary criticism.

Стаття надійшла до редколегії 9.10.2003

© Ю.Ю. КИНДЗЕРСЬКА, 2003